

העיקריים לסבל הגרמני נגרמו בשל מעשי בעלות הברית, יריבותיה של גרמניה הנאצית, ולא בשל הנאציזם עצמו. הביטוי הראשון הוא ההפצצות האסטרטגיות של בעלות הברית על ערי גרמניה בזמן המלחמה. שיח זה רואה בהפצצות פעולות נקם חסרות היגיון צבאי ומנוגדות לחוק הבינלאומי. הביטוי השני לסבל הוא יחס המנצחים והכובשים אל הגרמנים המובסים. בתחום זה הדיון מתמקד ביחס לשבויי המלחמה, בעיקר בשבי הרוסי, וביחסם של הכובשים לאוכלוסייה האזרחית עם תום המלחמה. בהקשר זה מודגשים הפשעים שנעשו באוכלוסייה האזרחית הגרמנית, כגון אונס נשים גרמניות בידי חיילי הצבא האדום, או ההחלטה שקיבלו בעלות הברית בוועידת פוטסדום בקיץ 1945 לגרש את האוכלוסייה הגרמנית משטחים במזרח אירופה וליישבה במדינות הגרמניות, וזאת בשל שיתוף הפעולה של המיעוטים הגרמניים במזרח אירופה עם היטלר.

השיח מתמקד בשלהי המלחמה, בנפילת הוורמכט ובייאושם של האזרחים, ולא בראשיתה, עת הריעו ההמונים זחוחי הדעת לניצחונותיו ה"גאוניים" של הפיהרר והיקף הפשעים הגיע לשיאו. לרוב נעדרת משיח זה כל התייחסות לשאלות האשמה והאחריות של הגרמנים לעליית המשטר הנאצי ולפרוץ המלחמה, ולמעורבותן הפעילה של שכבות רחבות בציבור הגרמני במדיניות השוד והרצח בכל רחבי אירופה הכבושה. אפילו החיילים הגרמנים מוצגים באופן קולקטיבי כקורבנות המלחמה.

סבלם של פרטים גרמנים ושל קבוצות גרמניות מסוימות במלחמה נתפס בשיח זה כסמל לסבל קיבוצי ולאומי ואינו נותר סבל פרטי. הפגיעה

סבלם של הגרמנים כקורבנות מלחמת העולם השנייה בראי הספרות

גלעד מרגלית

החוג להיסטוריה כללית, אוניברסיטת חיפה

אלמונית, 2005. אישה בברלין: רשימות יומן מ-20 באפריל עד 22 ביוני 1945, תרגמה טלי קונס, עם עובד, תל-אביב.

גראס, גינטר, 2004. בהילוך של סרטן: נובלה, תרגמה רחל ברייחיים, זמורה-ביתן, תל-אביב. זיפרט, רייצ'ל, 2005. החדר החשוך, תרגמה אופירה רהט, כתר, תל-אביב.

שלינק, ברנהרד, 1998. נער קריאה, תרגמה רוני לוביאנקר, זמורה-ביתן, תל-אביב.

Sebald, W.G., 2001. *Luftkrieg und Literatur*. Frankfurt a.M: Fischer.

משלהי שנות התשעים ואילך מתנהל בגרמניה שיח ציבורי ער על סבלם של הגרמנים במהלך מלחמת העולם השנייה ועם סיומה, לאחר תבוסת הנאציזם. שיח זה זוכה לביטויים אמנותיים בספרות ובקולנוע. להלן אסקור כמה מייצוגי בתחום הספרות, שתורגמו ברובם גם לעברית. על פי שיח זה, שני הביטויים

הרלד ולצר, דפוס זה נעשה אופייני בספרות האוטוביוגרפית שכותבים בשנים האחרונות בני הדור שהוביל את אירועי 1968 (Welzer 2004, 55). מגמה זו החלה מסתמנת בעקבות איחוד גרמניה בקרב כמה דמויות מרכזיות מבני דור 1968, שבלטו בעבר בהתמודדות עם העבר הנאצי. דפוס דומה היה מוכר בספרות הפופולרית ובקולנוע בגרמניה המערבית בשנות החמישים, בקרב דור הוריהם של יוצרים אלה. ב-1968, שנת מרד הסטודנטים, התעמתו בני הדור עם הוריהם והוקיעו אותם על מעשיהם בתקופת הרייך השלישי ועל שהשתתפו בפשעים, או על כך שחסרו אומץ אזרחי והחרישו לנוכח הזוועה. נראה שבעשור האחרון, עם התקרבותם של בני דור זה לגיל הוריהם בשנת 1968, תוקפים אותם פקוקים והרהורי חרטה על יחסם הקשה להוריהם באותם הימים. הם מאמצים עתה גישה סלחנית להתנהגות הוריהם בימי הנאציזם ומבקשים להתפייס עמם. כך אנו פוגשים מאואיסטים לשעבר המגלים מחדש את עברם כילדי המגורשים מהשטחים הגרמניים במזרח אירופה בתום המלחמה, והמכים על חטא על שהוקיעו את הוריהם ב-1968 במקום להבינם ולחבקם. חלקו הראשון של נער קריאה מגולל סיפור אהבה יצרי בין המספר, מיכאל ברג, נער כבן 15, לבין האנה שמיץ, אשה המבוגרת ממנו ב-21 שנה. האנה מגלה למיכאל את רזי המין (אפשר שהיבט זה של הספר תרם להצלחתו הרבה בארץ) והוא קורא באוזניה, ספק בתמורה, ספרות יפה. כעבור כמה חודשים האנה נעלמת בפתאומיות והרומן ביניהם מסתיים.

חלקו השני של הספר מתרחש כעבור שבע שנים. מיכאל, כעת סטודנט למשפטים, מגלה

והסבל מקנים לקולקטיב הגרמני בתקופת הנאציזם מעמד של קורבן, שכן שיח זה מקבל ללא סייג את גרסתו של בן הזמן הסובל ונמנע מלעמת אותה עם נקודות מבט אחרות של אותם אירועים, למשל עם זו של קורבנות הנאציזם ובהם היהודים. אך האומנם סבל לבדו – קל וחומר סבל סובייקטיבי – הוא תנאי מספיק להגדרתם של פרט או של קולקטיב כקורבן? ידוע במפורש למשל על רוצחים נאצים אחוזי טראומה שפשעיהם גרמו להם סבל. סבורני שהקביעה מיהו קורבן ואיזה קולקטיב יזכה למעמד של קורבן חייבת להתבסס גם על שיקולים מוסריים ופוליטיים, ואינה יכולה להיגזר רק ממידת הסבל.

ראוי בהחלט לברך על כך שכמה מהספרים המאפיינים את השיח העכשווי בגרמניה פורסמו לאחרונה בתרגום לעברית. בכך מתאפשר לקוראי העברית ליהנות מאיכותם האמנותית וגם להתוודע למגמות אלה בתרבות הגרמנית בת זמננו. אולם הוצאות הספרים בישראל ועורכיהן, המבקשים באופן טבעי לשווק את הספרים, בוחרים לא אחת לטשטש את ההקשרים הפוליטיים, החברתיים והתרבותיים שבהם צמחה ספרות זו ולעתים אף להתעלם מהם. רשימתי תתמקד בחמש יצירות המבטאות את המגמה הנידונה והמשתייכות לסוגות ספרותיות שונות: שני רומנים, מסה, קובץ נובלות ויומן אישי. ברצוני לעמוד על הזיקה בין היצירות ועל האקלים הרוחני שבו צמחו, ולהצביע על המסר הטמון בהן.

הרומן נער קריאה (Der Vorleser) לברנהרד שלינק (1998) זכה לתהודה רבה לא רק בגרמניה אלא גם ברחבי העולם ואפילו בישראל. הספר הציג לראשונה את הפושע הנאצי כקורבן. לדברי הפסיכולוג החברתי

לטשטש את בורותה, החוזר ונשנה לאורך כל היצירה, מסביר בדיעבד היבטים תמוהים בהתנהגותה במהלך הרומן עם מיכאל הנער. רצון זה הוא גם שמניע אותה ליטול על עצמה אשמה יתרה במשפט. בעקבות זאת היא היחידה שנידונה למאסר עולם; שאר הנאשמות נשפטו לעונשי מאסר קצרים יותר.

שלינק מציג אפוא אשת אס-אס אכזרית ורצחנית כקורבן הנסיבות. בסוף היצירה מתברר שבמהלך ריצוי עונשה למדה האנה קרוא וכתוב, קראה ספרים של ניצולי שואה ואף הורישה את עיזבונה לשירות מטרות יהודיות. הפושעת הנאצית עשתה תשובה.

שלינק מבקר את צדקנותם של בני דורו, דור הבנים המורד של 1968, שדן את הוריו לקלון בין שנטלו חלק בנאציזם ובין שלא עשו דבר. העימות הבין-דורי הוא לדידו ניסיון רעשני לגבור על תחושת האשמה של הבנים, הנובעת מאהבתם להוריהם. שלינק מדגיש "ייסורי אהבתי להאנה היו במידת מה גורלם של בני דורי, הגורל הגרמני" (שם, 140), וכך הסיפור אינו אלא מטפורה על הגרמנים כקורבן בתקופה הנאצית ולאחריה. הוא כותב: "כיכד אמור או אמור היה בעצם, הדור שלי, הדור שאחרי, להגיב על המידע של זוועות השמדת היהודים? אל לנו לחשוב, שאנו מסוגלים להבין את הבלתי ניתן להבנה" (שם, 85). אפשר להבין את הדברים האלה כשלילת המגמה הביקורתית של בני דור 1968, שזכו בתרבות הפוליטית הגרמנית לדימוי ציבורי של מפרי השתקת העבר הנאצי. ההיסטוריון עמר ברטוב מסכם את היצירה:

שלינק מציב את סיפורו בתוך מסגרת הקשרית של קהות חושים ואובססיה מינית,

את אהובתו הנחשקת האנה בין הנאשמות במשפט של נשות אס-אס, ששימשו שומרות באחת מצעדות המוות מפולין לגרמניה. לילה אחד הגיעו לכפר נטוש ונעלו בכנסייה מאות אסירות יהודיות. הכנסייה נפגעה בהפצצה ועלתה באש; השומרות לא הניחו לאסירות לצאת והן נשרפו חיים. זהו סעיף האישום החמור ביותר. במקום להכחישו בשל היעדר ראיות חותכות, האנה מעדיפה להודות ולהפליג את עצמה בשותפות ובאחריות לפשעים חמורים. דומה שלא עמדה על חומרת מעשיה, ואולי לא רצתה להבין. ניסיונה לתרץ את הפשע בטענה "לא ידענו מה לעשות" מתערער לחלוטין בהמשך עדותה, שממנה עולה כי המשגיחות מנעו במודע מהנשים לברוח מהאש, וכי ממיאל הכוונה היתה שלא רבות ישרדו לאחר צעדת המוות.

עוד התברר במשפט כי בהיותה שומרת במחנה ליד קרקוב נהגה האנה לפרוש את חסותה על אחת האסירות הצעירות והעדינות ודאגה שלא תצטרך לעבוד. בערכים היתה הצעירה קוראת באוזניה סיפורים. כעבור זמן מה היתה שולחת אותה לאושוויץ ובוחרת בנערת קריאה חדשה (שלינק 1998, 95–96).

שטניותה של האנה, הנחשפת בפני מיכאל במהלך המשפט, מחרידה אותו. בה בעת הוא מנסה להבינה, אך אינו מצליח. לעומת קהות חושים המשתלטת עליו ביחס לזוועות שעלו במשפט וביחס לקורבנות הנאציזם, תאוותו לפושעת הנאצית שבה ובווערת. עתה הוא מנסה ללמד זכות על פשעיה. האנה התגייסה לאס-אס לבל תיחשף בורותה במפעל שבו עבדה. מיכאל נתלה בטיעון זה כאילו יש בו כדי להפחית מחומרת פשעיה ומהאחריות הכבדה שנטלה על עצמה. רצונה של הגיבורה

כ־600,000 גרמנים זורעו הרס וחורבן נורא ברחבי גרמניה, אולם לדברי זבאלד הן לא הותירו כל עקבות של כאב בתודעה הקיבוצית הגרמנית (Sebald 2001, 11–12). הרצאתו פתחה עידן חדש בעיסוקם של הגרמנים בהפצצת עריהם: לא עוד דיון פוליטי מאשים של נציגי הימין הקיצוני או השמאל הקיצוני על "פשעי המלחמה של בעלות הברית", אלא דיון א־פוליטי כביכול, שמובילה דמות ליברלית ונאורה ממרכז המפה הפוליטית, על השפעת ההפצצות על הנפש הגרמנית. לדידו של זבאלד, הפצצת ערי גרמניה היתה "פעולת ההשמדה הייחודית (einzigartige Vernichtungsaktion) בהיסטוריה עד מועד התרחשותה" – לשון שנקטה עד אז בחוגים נאורים בגרמניה רק ביחס לשואה, שנדחקה לשוליים בדיון שעורר זבאלד. התייחסותו זו מעוררת סימני שאלה ביחס למשמעויות הפוליטיות של קיום דיון מעין זה וביחס לתפיסת מלחמת העולם השנייה ולהבנת אופי המאבק בין הנאציזם לאויביו. הידרשותו של זבאלד לסבלם של הגרמנים, כשהוא משתמש במינוח השאול ממושגי השואה, מזכירה סגנון שרווח בין שנות השישים לשנות התשעים בעיקר בחוגי הימין הקיצוני. מסוף שנות התשעים העיסוק בסבלם של הגרמנים במלחמה והצגתם כקורבנות, אגב התעלמות מפשעיהם, נעשו לגיטימיים יותר בגרמניה. טיעונו המשתמע של זבאלד מתנסחים, במתכונת רוח הזמן, בלשון של זכויות האדם ושל עליונות עקרונות המשפט הבינלאומי, ולא כבעבר, כמונחי המאבק הנקמני באויבים משכבר הימים. את שתיקתם

שני יסודות שנמצאים מעל המוסר או מתחתיו, שכן הראשון הוא ריק והשני הוא בלתי רצוני ובלתי נשלט. כך קהות חושים ואובססיה משמשות אמצעים להתחמקות מאחריות ולדחייה של כל קטגוריה מוסרית (Bartov 2000, 34).

אם פושעים נאצים מובהקים מוצגים כקורבנות, אין תמה שהעיסוק הפומבי בגרמניה המאוחדת בפגיעותם ובסבלם של חיילים ושל אזרחים גרמנים בתקופת השלטון הנאצי הולך ומתרחב. הטקסט הבא שבו אדון לא תורגם עד כה לעברית, אך תורגם לאנגלית וזכה להצלחה בארצות הברית. זוהי מסה של הסופר הגרמני של וו"ג זבאלד, הדנה בהפצצות בעלות הברית על ערי גרמניה הנאצית ובהשלכותיהן על הספרות הגרמנית. זבאלד מוכר לקהל הקוראים בארץ בזכות ספרו המהגרים (2002). זבאלד, יליד 1943, פרסם בשנות התשעים רומנים שבהם עסק בשואה ובניצוליה ובכך חרג משתיקתם של רוב הסופרים הגרמנים בנושא. עיצוב הדמויות היהודיות בספריו גם הוא יוצא דופן (Schlant 1999, 224–234; Sebald 2001). סגנונו המיוחד מתעתע בקורא, עד כדי כך שהוא תוהה אם המחבר יהודי.

בסתיו 1997 נשא זבאלד הרצאה בציריך בנושא "המלחמה מהאוויר¹ והספרות" (Luftkrieg und Literatur). הסופר טען כי למעט קומץ יצירות, לא נדרשה הספרות הגרמנית שלאחר המלחמה להפצצת בעלות הברית על ערי גרמניה. הפצצות אלה, שנמשכו מדי יום מ־1942 ועד תום המלחמה, גרמו למותם של

¹ כינוי להפצצות של בעלות הברית על ערי גרמניה.

הגרמני, המשיכו בהפצצת יעדים אזרחיים רק כאמצעי להעלאת המורל של הציבור הבריטי וכנקמה בגרמנים. בדומה למגמה רווחת בתקשורת הגרמנית, זבאלד תיאר את הריס באורח שטני כמי שתמך במדיניות זו מתוך תאוות הריס לשמה (שם, 26 ואילך). הוא הביא תיאורים פלסטיים של גופות ההרוגים ממקורות בני הזמן ואף הציג תמונה של גופות באחת הערים שהופצצו; מגמה דומה אפיינה את העיתונות הגרמנית במזרח מאז ראשית שנות החמישים, ולאחר מכן את העיתונות בגרמניה המערבית.

בתגובה להשגות על התזה שלו ולפניות בעלות אופי לאומני שקיבל זבאלד בעקבות הרצאתו בציריך, מצא לנכון להבהיר את עמדתו באופן חד-משמעי. ב-1999, כשפרסם מסה שהתבססה על הרצאתו בציריך, הוסיף לה פרק שלישי ובו כתב:

רוב הגרמנים יודעים כיום, כך יש לקוות לפחות, כי אנו ממש עוררנו עלינו את [בעלות הברית] השמדת הערים שבהן חיינו בעבר. כיום אין מי שיפקפק בכך שמרשל האווירייה גרינג היה מוחה את לונדון מעל פני האדמה לו הטכנולוגיה שעמדה לרשותו היתה מאפשרת זאת (שם, 104–105; ראו גם 109).

עם זאת, הוא לא שינה במאומה את הטקסט המקורי.

הספרות העוסקת בסבלם של הגרמנים במלחמה אינה תופעה דורית המצטמצמת לסופרי דור 1968 דוגמת שלינג וזבאלד. זוהי תופעה על-דורית הבאה לידי ביטוי הן בקרב אחרוני דור הלוחמים במלחמה, דוגמת גינטר גראס,

של מרבית הסופרים הגרמנים לאחר המלחמה ביחס לחוויות הקשות שנחוו בהפצצות תולה זבאלד בכך שהכותבים הטילו על עצמם מעין צנזורה:

ההיבטים האפלים ביותר של אקט הסיום של ההרס, שאותם חוותה רוב האוכלוסייה הגרמנית, נותרו אפוא כסוד משפחתי אפוף כלימה, מעין טאבו, שאולי איש אינו יכול להתמודד עמו (שם, 17–18).

זבאלד העלה למעשה בטון רפה את טענת הטאבו המשומשת. אלא שבניגוד לחוגי הימין הקיצוני, הוא לא הציג את הטאבו כתולדה של לחץ פוליטי שהפעילו בעלות הברית המנצחות על גרמניה המובסת. הוא קבע כי הסיבה לשתיקת הגרמנים בנושא ההפצצות נעוצה בהכרה שאל לו ל"עם שרצח ושעבד עד מוות מיליוני בני אדם במחנות" לצפות ליחס שונה מן המעצמות המנצחות. הוא אף טען כי לא מן הנמנע שהיו שראו בהפצצות עונש מוצדק, אם לא גמול משמים (שם, 21).

בהמשך נדרש זבאלד לשאלת נחיצותן של ההפצצות. הוא גילה הבנה לגיבוש האסטרטגיה הבריטית של הפצצת ערים בעקבות הקרב על בריטניה, אף שהיא מנוגדת לחוקי המלחמה והמוסר. אולם הוא גינה את דבקתו של סר טרוור הריס – מפקד מטה המפציצים בחיל האוויר הבריטי, שזוהה עם אסטרטגיית ההפצצות – במדיניות של הפצצת יעדים אזרחיים משזו לא הוכיחה את עצמה ולא החישה את סיומ המלחמה. לטענתו (שאינה מקורית), גם כאשר פותחה יכולת פגיעה מדויקת בתעשיות המלחמה הגרמניות ובעורקי התחבורה, שעשויה היתה לשתק את הייצור

היצירה ניצב למעשה דיון בהשלכותיו רבות השנים של העבר הנאצי המושתק על בני הדור הגרמני הצעיר כיום. ברקע העלילה ניצב מסע התלאות של אלפי פליטים גרמנים שנמלטו מפרוסיה המזרחית ב-1945 מפני הצבא האדום, על סיפון האונייה וילהלם גוסטלוף, וטבעו מפגיעת צוללת סובייטית. על אף שזהו רק רכיב אחד ביצירה, הופעת הספר בגרמניה עוררה דיון ציבורי בנושא זה, ורכים ראו בכך ביטוי לשינוי בשיח הציבורי. גראס תרם בספרו לחיזוק טענת הטאבו — טענה מופרכת וחסרת ביסוס, כפי שאראה מיד:

אף אחד לא רצה לשמוע על כך, לא כאן במערב ועל אחת כמה וכמה במזרח. גוסטלוף והסיפור הארוך שלה היו טאבו עשרות בשנים. תמימות דעים כלל גרמנית כביכול (גראס 2004, 26; ראו גם 41).

רכים ממשתתפי הדיון הציבורי שעורר הספר צידדו בטענה זו. מדובר במיתוס שצמח בחוגי הימין השמרני ובקרב הנאו־נאצים. למעשה מעולם לא הוטל טאבו ברפובליקה הפדרלית של גרמניה על השיח בנושאים אלה. הסבל והעוול הנורא שנעשו לגרמנים היו בין הנושאים העיקריים שנידונו בתרבות הפוליטית של גרמניה המערבית בשנות החמישים, ובחוגים מסוימים עד סוף שנות השישים. אם היה טאבו כלשהו באותם הימים, היה זה בנושא פשעי הנאציזם ומעורבותן העמוקה של האליטות ושל החברה הגרמנית כולה בפשעים. ההיסטוריון נורברט פריי רואה בהידרשותם של גראס ואחרים לסוגיית הטאבו שערווייה, שכן "הימין הקיצוני מרוויח מכך שדיבורים כאלה [שנשמעו בעבר רק מפי הנאו־נאצים] חדרו כיום ללב

והן בקרב בני דור 1989 — הדור שעבר את תהליך החברות על רקע תום המלחמה הקרה ואיחוד גרמניה. אין ספק שתופעה זו קשורה להלכי הרוח שהתפשטו בגרמניה על רקע סיום המלחמה הקרה, התמוטטות המשטר הקומוניסטי הדכאני בגרמניה המזרחית ואיחוד גרמניה. אירועים אלה העצימו תחושות לאומניות הקובעות כי כעת, משתמו כל השלכותיה של מלחמת העולם השנייה, רשאים הגרמנים לדון בסבלם מנקודת מבט לאומית שאינה משועבדת להשקפות המנצחים (בעלות הברית) והקורבנות (היהודים) (ראו מרגלית 2007). לכך חברה גם תגובת נגד לדפוס השיח על אודות הנאציזם שרווחו בקרב רבים מבני השכבות המשכילות בגרמניה המערבית בשנים 1967–1977, שזכו בפי גרד קנן לכינוי "העשור האדום שלנו" (Koenen 2001). השלכותיה של תקופה זו המשיכו להשפיע על ההתייחסות לנאציזם במהלך שנות השמונים. אם ב"עשור האדום" גם האישי נתפס כפוליטי בחוגים אלה, ורכים בחרו בשל כך להזדהות עם הלוחמים בנאצים ועם הקורבנות ולא עם הוריהם, הרי בשנות התשעים אנו עדים לתנועת מטוטלת אל הקוטב הנגדי. כעת גם הפוליטי הפך לפרטי, ואפילו העבר הנאצי נבחן ומתואר מזווית אנושית של בן התקופה (לרוב בן משפחה קרוב, רצוי כמובן סבתא, אמא או בן משפחה לא בגיר, אבל לעתים גם חייל ורמכט) ונידון ללא השיפוט המוסרי והפוליטי האנכרוניסטי כביכול של "העשור האדום".

בהילוך של סרטן (*Im Krebsgang*), ספרו של גינטר גראס (2004), ראה אור בגרמניה בפברואר 2002. רכים בגרמניה ראו בספר זה תיאור אפי של סבלם של הגרמנים, מן הסוג שעל היעדרו קונן זבאלד, זאת על אף שבמרכז

צעיר תימהוני אחר, וולפגנג שטרמפלין שמו. וולפגנג מזדהה עם דוד פרנקפורטר, היהודי שרצח את גוסטלוף, ואף מאמץ את שמו – דוד. הוא מתגרה בקוני וחוגג את גורלם הטרגי של נוסעי האונייה כניצחון יהודי על הנאציזם. אולם בעבור קוני, גם אזכור של השואה נתפס כהתגרות יהודית. עצם נוכחותו של דוד-וולפגנג משמשת לו עילה לצאת בקריאות שטנה ורצח נגד היהודים. דוד-וולפגנג הפילושמי וקוני האנטישמי מאמצים להם את זהות גיבוריהם ומתפלמסים באינטרנט. פאול האב עוקב אחר שיחותיהם ומתרשם שאף שהם מתנגחים לעתים, הם משתעשעים כחברים. בשיאה של העלילה נפגשים השניים ליד קברו של גוסטלוף וקוני רוצח את וולפגנג ה"יהודי". אולם גם הרצח המתועב אינו פוגע בדמותו של קוני – בחור חביב ומעל הכול קורבן – בין השאר משום שדוד אמר כמה פעמים כי הוא מוכן להניח לקוני להורגו. רק לאחר הרצח מתברר לקורא כי דוד הוא בעצם "יהודי מדומה" (falsche Jude). אפשר ש"דוד הגרמני" ביקש להקריב את עצמו כדי לכפר על רצח היהודים – מעין גלגול חילוני של אקט ההקרבה של מרגרטה וולקר, דמות בספרו של אלברכט גואס, *מכוות האש* (1954).² בספרו של גראס, הורי שני הנערים הם בני דור 1968, והם טוענים כלפי עצמם טענות דומות: "היחס המרוחק לאירועים היסטוריים מסוימים גרם לניכור" (גראס 2004, 149–150). הקצנתם של שני הצעירים מוצגת אפוא כשני צדי המטבע של אותה תופעה:

החברה הגרמנית" (Frei 2005, 358); ראו גם האן והאן (2005). גראס טוען ברומן כי רק הימין הקיצוני בגרמניה עסק בסבלם של הגרמנים, וכי דווקא השתקת הסבל היא הגורמת להקצנה הפוליטית בקרב הדור הצעיר. גראס חזר על טיעון זה גם בראיונות לעיתונות עם הופעת הספר. לדבריו, הוא ביקש לתת קול לקורבנות הדוממים ואף ביקש להוציא את נושא הגירוש מידיהם של חוגי הימין, המשתמשים בו באופן מניפולטיבי (Die Welt 2003). אולם בספרו גראס אינו רק גואל את קולם הדמום של קורבנות האונייה, אלא אף נותן פתחון פה להשקפת העולם הנציונל-סוציאליסטית ולהטפת שנאה אנטישמית.

הסיפור בנוי כך שיאשש את טענתו: קונרד (קוני) פוקריפקה, דמות שהופיעה בספרים קודמים של גראס – נער צעיר וחביב, בנו של המספר ונכדה של טולה, מניצולי גוסטלוף – נמשך בעבותות קסם אל סיפור האונייה שאביו העיתונאי פאול מתרחק ממנו כל ימיו, למרות הפצרותיה של טולה שיספר את הסיפור. קוני אף נמשך לחוגי הימין הקיצוני, לכאורה היחידים בגרמניה שהתייחסו לאסון הנורא של גוסטלוף. הוא מזדהה עם דמותו של המנהיג הנאצי וילהלם גוסטלוף ומעריך אותו. הוא אינו מבקש אלא לשבור את הטאבו המרחף על סיפור האונייה, וכן את הטאבו שהיה לכאורה בגרמניה על הצגת ההיבטים החברתיים המתקדמים שבמשטר הנאצי. קוני משוחח שיחות וירטואליות עם

² ביצירה זו אשה גרמנייה בתקופת המלחמה מבקשת להקריב את עצמה לאלוהים כהתרסה מוסרית וככפרה על רצח היהודים בידי הנאצים.

הגרמנים בשואה – נודע תפקיד מרכזי ביחסו של גראס לעבר הנאצי. לו רק ידע וולפגנג על האונייה היה מבין שזוועות פקדו לא רק את היהודים; הידיעה שגם הגרמנים סבלו סבל בל-ישוער היתה ממתנת את עמדתו הפרו-יהודית הקיצונית.

בעת שפרסם את ספר זיכרונותיו בקיץ 2006 חשף גראס לראשונה, לאחר למעלה משישים שנה, כי בהיותו נער בן 17 התנדב ושירת במשך כשלושה חודשים בדיוויזיית שריון של האס-אס, עד שנפל בשבי. לטענתו, הבושה היא שמנעה ממנו לחשוף קודם לכן את הסוד שהעיק על מצפונו, ובגילו המתקדם ביקש לעשות זאת (Grass 2006a; Schirmacher 2006). אף שגראס מסתייג מהתבטאויותיהם הנאציות הקיצוניות של קוני ושל סבתו טולה, בתור המספר הוא מאשש את חלקן באמצעות דמויותיהם של האב פאול ושל הדודה ג'ני. חלק מההתבטאויות נראות בעיניו חשיפת האמת, אמנם בטון מעט בוטה מדי. "כזאת היתה טולה תמיד. היא אומרת את מה שאחרים לא רוצים לשמוע. בתוך כך היא מגזימה לא מעט לפעמים" (גראס 2004, 33). כך למשל היא מכנה את עצמה בפני כל חברי המפעל השיתופי בגרמניה המזרחית כ"אחרונת נאמני סטלין" ובמשפט הבא היא מהללת את קהיליית ה-KdF (ארגון הפנאי הנאצי) נטולת המעמדות כ"מופת לקומוניזם אמיתי" (שם). גראס מציג אותה כדמות יוצאת דופן, שתובנותיה משקפות התבוננות חודרת ומעמיקה הנסתר לכאורה מרוב הבריות.

השתקת סבלם של הגרמנים בחברה שבה צמחו ובמשפחותיהם. בדומה לשלינק ברומן נער קריאה, גם גראס תוקף בספרו את בני דור 1968 על מאפייניהם הטיפוסיים: חינוך אנטי-סמכותני והיעדר מוחלט של סמכות אב, וכן עיסוק נאור בשואה אגב הטלה לכאורה של טאבו על כל אזכור של סבל הגרמנים במלחמה. לכאורה, קוני לא היה נעשה נאו-נאצי אלמלא הושתק העבר הנאצי על משמעויותיו החברתיות ה"חיוביות" (כינון סדר מעין סוציאליסטי-שווינוני, ששיאו בפעילות הארגון הנאצי "עוצמה מתוך שמחה", שגוסטלוף – אוניית נוסעים ללא מחלקות – נבנתה בשבילו).³ לו רק ידע וולפגנג על

מה שקרה אז כשהאונייה טבעה. כל כך הרבה ילדים, לא היה מעמים על עצמו... את השם דוד ושוקע יותר ויותר בהרהורי כפרה ובנושא, הלעוס עד זרא, של פשעי מלחמה ורצח המונים, עד שלבסוף כל דבר יהודי כאילו התקדש בעיניו (שם, 150–151).

אם כן, לו ידע וולפגנג על סיפור האונייה לא היה נעשה פילושמי קנאי, לא היה מעריץ את הרוצח פרנקפורטר ומקדש את מעשהו ולא היה מתגרה בקוני עד שירצח אותו. נדמה שההזדהות עם היהודי הנרדף נראית לגראס דבר חולני ולא תגובה אנושית וטבעית לזוועות השואה, או סתם תולדה של סקרנות ועניין בשונה. לתפיסת הקיזוז – פשעי בעלות הברית במלחמה מפחיתים כביכול מאשמת

³ כדברי קוני: "אבל אם היית נותן לי את ה'גוסטלוף' ליום הולדת שלוש עשרה ארבע עשרה, אז לא הייתי צריך להשלים את החסר במשחק הילדתי הזה" (גראס 2004, 152; ראו גם 168).

נראה כי עיסוקו של גראס בעולמה הרוחני של טולה, סבתו של קוני, בת דורו של גראס עצמו (ילידת 1927), ובדמותו של נכדה, הרוצח הנאו-נאצי החביב, הוא למעשה עיסוק בדמותו של גראס הצעיר וניסיון להסביר ולתרוץ את המניעים שהביאו אותו, כמו צעירים נורמטיביים אחרים, להתלהב מהנאציזם, להצטרף לאס-אס ב-1944 ולהאמין ב"ניצחון הסופי" עד התבוסה ב-1945. בספר זיכרונותיו, חייל האס-אס גראס רחוק מאוד מן הדימוי של אנשי אותו ארגון רצחני: מאימת הקטיושות הרוסיות הוא מרטיב במכנסיו (Grass 2006b, 142).

הוצאת זמורה-ביתן, שהוציאה לאור את התרגום העברי, בחרה לתאר את היצירה על גב הספר כ"סיפור כובש על טרגדיה שאירעה בלב ים והגות ביקורתית על מאבקה של גרמניה בעברה. כסופר המסרב להעלים עין מאמיתות לא נעימות, גינטר גראס ממשיך לחקור בלהט את ההיסטוריה המטרידה של ארצו במאה העשרים". ספק רב אם ניסוח זה אכן הולם את תוכני היצירה ואת הרוח שבה נכתבה.

ספרה של הסופרת הצעירה רייצ'ל זייפרט, החדר החשוך, שהופיע לראשונה בגרמניה ב-2001 וראה אור בתרגום לעברית ב-2005, משתלב גם הוא במגמה זו. הסופרת, בת לאם גרמנייה ולאב אוסטרי, גדלה בכריטיניה. נראה כי אחת החוויות המעצבות בחייה היתה ההתמודדות עם זהותה הגרמנית בחברה הבריטית. זייפרט סיפרה ש"כילדה התעוררה כי תחושה עמומה כי להיות גרמני זה רע. להיות גרמני משמעו להיות נאצי, משמעו להיות רשע". נראה שבספר הביכורים שלה היא מבקשת להתמודד עם סוגיה זו. בספר שלוש

אולם "חוכמתה" זו משקפת עמדות קרתניות שרווחו בקרב בני דורה אחרי 1945. גרמנים רבים התרפקו בערגה על "ההיבטים החיוביים" שבמשטר הנאצי והכחישו כל היבט נפשע בדיקטטורה האכזרית. נראה כי בדומה לסופר הגרמני החשוב בן דורו, מרטין ולזר, גם גראס תובע לעצמו כיום את הזכות לא רק להציג את העבר הנאצי באמצעות נרטיב הנגוע בעצמו ברכיבים פרשניים נאציים, אלא אף להציגו כביטוי לגיטימי שעד כה לא זכה כביכול לייצוג (אשל 2005). כאשר גראס מביא את סיפור המנוסה של הגרמנים מן המזרח מפי קוני הוא מסתייג לכאורה ממקורותיו של גיבורו, הנאו-נאצי הצעיר, אולם הוא קובע: "כך זה היה, כך זה היה יכול להיות. כך זה היה בקירוב" (גראס 2004, 81). בסיפור מופיעה גם דמותו של איליה ארנבורג, יהודי שהסית כביכול את חיילי הצבא האדום לרצוח גברים גרמנים ולאנוס נשים גרמניות (שם, 82). כאן מצטט גראס ממקורות נאציים מפוקפקים: "היה אז אפשר להריח, לספור, לצלם, ולהסריט ליומני השבוע, שהוקרנו בכל רחבי הרייך, כמה נשים נאנסו, נרצחו ונתלו על דלתות האסם על ידי חיילים רוסים" (שם, 81).

גראס המשתקף בסיפור אינו עוד דמות המבקר החברתי המושחז הזכור מספרו תוף הפח (גראס תשל"ה), זה החושף ללא רחמים את ערוותה של החברה הגרמנית בימי הנאציזם ואת מעורבותם של גיבוריו במעשי הרשע. הסופר הקשיש, שהוא גם סוציאל-דמוקרט ותיק, מאמץ בקונפורמיזם את הנרטיבים הרווחים באגפים הימני והימני הקיצוני של החברה הגרמנית על אודות הגירוש והסבל, שהושתקו כביכול, ועל היותם של הגרמנים קורבנות תמימים בתקופת המלחמה.

אובייקטיבי. רוצה לומר, אירועים אלה התרחשו אמנם, אך לא נקלטו והובנו על ידי הלמוט ובני הזמן כפי שהם נתפסים בעינינו כיום. זייפרט מרמזת על פוגרום ליל הבדולח בציינה כי ביום חורף קר בחודש נובמבר רואה הלמוט על המדרכה שבירי זכוכית מכל עבר. הוא נוטל מיד מטאטא ומוחק בכך את העדות האילמת לפשע. בכך הופך האירוע הרה המשמעות להתרחשות סתמית הנמחית מן הזיכרון ומפנה מקום ל"חיים שקטים, עסוקים ויעילים" (זייפרט 2005, 17). ההתקפה על פולין, שמסמנת את פרוץ מלחמת העולם השנייה, עוברת גם היא מעין מכבסת מילים ומתוארת כך: "במזרח מוצאים ארץ חדשה; ארץ ישנה שחזרה ונמצאה. לכן הרבה דברים משתפרים: נעשים יפים יותר, בריאים יותר, נקיים יותר. הלמוט רואה זאת בפניהם של הוריו, ויודע שזה מקודש בחוק" (שם, 19). זייפרט פשוט מתארת את השתלשלות האירועים על פי הנרטיב הנאצי. לא פשעים, שוד ורצח בפולין, גם לא מבצע רצח הנכים שהחל מבית ונוהל מברלין.

הלמוט עוקב אחר התרוקנותה של ברלין מתושביה במהלך המלחמה, כפי שמשתקף ברחובות ובתחנות הרכבת. העזיבה היא תולדה של פינוי העיר בשל ההפצצות התכופות של בעלות הברית. משום מה נעלם מעיני הלמוט גורלם של עשרות אלפי בני עירו היהודים. הטלאי הצהוב ואף גירושם של היהודים אל המוות במזרח אינם מופיעים בסיפור. אולי כתחליף, מופיעה בסיפור היתקלות של הלמוט בקבוצת צוענים המועמסים על משאיות בידי גברים לובשי מדים ב-1941 (זהו מיקום

נובלות, המתרחשות בשלוש תקופות שונות ומתמקדות בשלוש דמויות בנות שלושה דורות של גרמנים. איש מן הגיבורים אינו מעורב אישית בפשעי הנאצים, אך כולם סובלים בשל הנאציזם. בשפה נרטיבית רזה, זייפרט מבקשת להציג תמונה פחות חד-משמעית של הגרמני מן השורה. הלמוט, גיבור הסיפור הראשון, הוא ברלינאי יליד 1921. הלמוט נולד ללא שריר חזה, נכות המשפיעה על כל מהלך חייו ומונעת את גיוסו לצבא. הדחייה ואי-היכולת לשרת את המולדת כחייל בחזית גורמות לו השפלה ובושה. הלמוט, שהוריו מצטרפים למפלגה הנאצית, שטוף אידיאולוגיה פנאטית ודבק בסמאות התעמולה הנאצית עד תום המלחמה, גם כאשר יחסם של גרמנים רבים למשטר החל להצטנן. אולם בסיפור שטווה זייפרט התלהבותו של הגיבור מהנאציזם מצטיירת באור פסיכולוגי, כנובעת מרצונו העז לחוש שווה ערך בחברה הנאצית על אף נכותו. הלמוט עוסק בצילום. באופן פרדוקסלי, הצילום הראשון בחייו שבו הוא מחייך צולם באפריל 1945, ימים ספורים לפני התבוסה, כאשר הלמוט, שגויס ל"פולקסטורם"⁴ כדי להגן על ברלין מפני הסובייטים, ניצב על גל הריסות עם חבריו ליחידה. על אף שהיא מציגה בסיפור תיאור מפורש של האירועים ההיסטוריים הקשורים בתבוסה – כיבוש ברלין – זייפרט בוחרת לתאר אירועי מפתח קודמים המתקשרים לפשעי הנאצים בשפה פיוטית ומרומזת. חשוב לציין שבהיעדר דיאלוגים בספר, ברור שאין זו שפתו של הגיבור הלמוט, אלא קולה של המספרת שמשווה לתיאור אופי

⁴ יחידה שאליה גויסו ילדים וזקנים לקראת תבוסתה של גרמניה, לנוכח המחסור המשווע בכוח אדם.

הוואפן אס-אס אסקן בל, שרצח יהודים ואחרים בבלורוסיה. בל שב למשפחתו בגרמניה לאחר שנים ארוכות בשבי הרוסי, הסתיר את עברו והיה סב אהוב למיכה. רק בבגרותו, כשהוא כבר גבר נשוי (אפשר שלא במקרה לאשה טורקיה), מיכה חושד בסבו, שהלך בינתיים לעולמו. החשד מענה את מיכה ומעיב על חייו. הוא פותח בחקירה אובססיבית שגורמת לו להזניח את מחויבויותיו המשפחתיות. החקירה מביאה אותו אל הכפר בבלורוסיה שבו ביצע הסב את פשעיו, שם הוא מתוודע למשתף פעולה מקומי שהכיר את הסב ורצח יהודים יחד עמו. חקירתו של מיכה מסעירה את משפחתו ומערערת את היחסים בתוכה. מיכה מנתק את קשריו עם סבתו האהובה שידעה על מעשי הסב וסייעה לו בהסתרתם. ההיכרות עם משתף הפעולה, "שבכה לאחר שירה ביהודים" (שם, 356), ועם אשתו שאהבה אותו ונישאה לו על אף מעשיו, מרככת ככל הנראה את עמדתו הנחרצת ולבסוף הוא מתפייס עם סבתו. המבקרת אלקה שוברט, שסקרה את הספר בעבור העיתון *Süddeutsche Zeitung*, התרשמה במיוחד מסיפור זה ומכך שמיכה "אינו מביא [מבלורוסיה] סיפורים מוסרניים חד-משמעיים אלא ניסיון אמביוולנטי מתעתע, שמאפשר לראות גם במשתף הפעולה קורבן" (Schubert 2001). התפיסה ש"שום דבר אינו חד-משמעי ואין לנו כל דרך לשנות זאת" מלהיבה את המבקרת ובה נעוץ לדעתה הקסם האסתטי של הספר, "אף שהקורא נותר בסיומו חסר אונים בדיוק כמו מיכה" (שם). אני דווקא התרשמתי בסיפור האחרון מהתיאור האמין של תחושת האשמה של מיכה, המייצג את בני הדור השלישי בגרמניה, ומכוחה להשפיע על מסלולי חייהם, על אף שהם אינם נושאים

מוטעה של אירועים שהתרחשו רק בראשית 1943). הלמוט מתעד את האירוע במצלמתו, אך איכותם הירודה של הצילומים גורמת לו להשליכם.

הסיפור השני בספרה של זייפרט מתמקד בלורה, ילדה בת 12, בתו הבכורה של פונקציונר נאצי שנאסר בתום המלחמה בידי האמריקנים. אמה, גם היא נאצית, מסגירה את עצמה לאמריקנים ונאסרת במחנה. לפני כן היא מצווה על לורה ליטול את ארבעת אחיה הקטנים ולצאת אתם מדרום גרמניה אל סבתם שבהמבורג.

הילדים יוצאים למסע ייסורים מסוכן לאורכה של גרמניה, שבמהלכו נהרג אחד מהם מירי של חיילים רוסים בשעה שהוא מנסה לגנוב מהם אוכל. מי שמסייע לילדים האומללים להגיע למחוז חפצם הוא תומס, חייל אס-אס בעל עבר מפוקפק המתחזה ליהודי ניצול שואה כיוון ש"האמריקאים אוהבים את היהודים" (שם, 206).

זייפרט בונה עלילה מניפולטיבית. סיפור הפסיון של הילדים לוקה בחוסר סבירות. בעלות הברית לא נהגו לעצור עם הבסת גרמניה את נשותיהם של פונקציונרים נאצים, ודאי לא אמהות למשפחות מרובות ילדים. לכן הסיפור כולו לא יכול היה להתרחש. בחירה זו של המחברת טיפוסית לשיח הציבורי בנושא זה, הנוטה להתמקד בדמויות שאינן נושאות באחריות אלא רק סובלות מן הנסיבות שאליהן נקלעו שלא בטובתן. סבלם של ילדים תמימים משרת נאמנה את מטרתה של זייפרט להציג את הגרמנים כקורבנות.

הסיפור השלישי מתרחש בשלהי שנות התשעים ועוסק בקורבנותם של צאצאי הדור השלישי של הפושעים הנאצים. מיכה הוא נכדו של חייל

את היומן ב־2003. לטענתו מדובר בטקסט ספרותי מעובד, שהובנה בצורתו הנוכחית בידי סופר נוסף, קורט וו' מארק,⁵ ידידה של המחברת, שמסר את הטקסט להוצאה אמריקנית ב־1954. יוצרי הספר ביקשו לשווקו לשוק האמריקני בראשית שנות החמישים, בעיצומו של ציד המכשפות האנטי־קומוניסטי בארצות הברית בתקופת המלחמה הקרה, וזאת כדי לשרת את צורכיהם האידיאולוגיים והפוליטיים. על כריכת המהדורה הראשונה של הספר הופיעה דמות אשה שפיה פעור ועיניה קרועות לרווחה, שמלתה קרועה והיא מליטה את חזה בידה. על הכריכה נכתב: "אפריל 1945... תיאור של הרוסים האונסים את העיר ואת נשותיה ליל אחר ליל" (Anonymous 1955).

במבוא המקורי, שלא תורגם לעברית, תיאר מארק את הספר כעדות מן "האפוקליפסה האדומה" שהתרגשה על גרמניה ב־1945 – מסכת הפשעים והזוועות שחולל הצבא האדום באזרחי גרמניה. באותם הימים נחשבה מסכת זו לאיום הנשקף לכל מקום בעולם החופשי, אם יצליחו הקומוניסטים להשתלט עליו. בספר יש ניסיון ברור להציג את העם הגרמני כקורבן הקומוניזם.

אילנה המרמן, כאמור עורכת הסדרה בעם עובד שבה פורסם הספר, כתבה אחרית דבר לטקסט של הילרס והתייחסה לשערורייה שעורר הספר. ניכר כי המרמן ממעיטה בחשיבות גילוי של ביסקי, אף שזה סקר את הקריירה של הילרס

בשום אחריות לזוועות העבר, שאירעו שנים רבות לפני שנולדו.

הספר האחרון שבו אדון הוא היומן אשה בברלין. לכאורה זהו יומן אותנטי שכתבה ברלינאית אלמונית בשלהי מלחמת העולם השנייה. בין האירועים שהיא סוקרת ביומנה בולט אינוסה בידי חיילים רוסים. כדי לשרוד היא מחליטה למצוא לעצמה קצין רוסי ולהתמסר לו, והוא בתמורה יגן עליה מפני מעשי אונס נוספים וגם יספק לה טובות הנאה במציאות של מחסור ומצוקה. בראשית האלף השלישי השתלב היטב סיפורה של האלמונית מברלין בגל העיסוק בגרמנים כקורבן, ועל כן פורסם מחדש ב־2003 והפך מיד לרב־מכר בשוק הספרים הגרמני, 44 שנים לאחר שראה אור לראשונה בגרמנית. בעבור הגרמנים סימל גורלה של האשה מברלין את גורל האומה הגרמנית כולה לאחר התבוסה. התפיסה הרואה בגורל הפרטי סמל ומשל לגורל האומה ניכרת גם בדבריה של מחברת היומן: "אנו חסרי זכויות, טרף, טינופת" (אלמונית 2005, 94). אולם על עצם האותנטיות של היומן מרחף צל כבד של חשד.

בספטמבר 2003 פרסם העיתונאי ינס ביסקי (Bisky 2003) מאמר שחשף את דמותה של המחברת: העיתונאית מרתה הילרס (Hillers, 1911–2001). ביסקי ערך מחקר קפדני שבעקבותיו טען כי המסמך אינו עדות בת הזמן כפי שהציגה אותו הוצאת אייכבורן, שפרסמה

⁵ אילנה המרמן, עורכת הסדרה "תעודה" בהוצאת עם עובד שבה פורסם הספר, מטשטשת את שירותו של מארק ביחידת תעמולה המשותפת לוורמכט ולאס־אס במהלך המלחמה. לאחר המלחמה שימש מארק עורך ספרותי בהוצאת Rowohlt, שדחתה – מטעמים של ביקורת ספרותית אובייקטיבית לכאורה – ספרות אוטוביוגרפית של אנטי־פשיסטים שתיארו את חוויותיהם במחנות הריכוז. ראו על כך Peitsch 1989.

ההמונים המודרנית, הדמוקרטית לכאורה, עשויה ממנו. בלעדיהם, בלעדיו ההליכה שלהם בתלם, לא היו המלחמות והכיבושים והדיכוי יכולים להתקיים בה פרקי זמן ארוכים כל כך – עד שיחסי הכוחות, ולא התנגדות מבפנים, הם ששמים להם קץ (אלמונית 2005, 298).

כדי להקנות אמינות להשוואה המרומזת שהיא יוצרת, המרמן בוחרת לראות בהילרס סתגלנית וקונפורמיסטית, ולא נאצית נלהבת. כך היא יכולה להשוות אותה לישראל מן השורה ולטעון כי גם במקומותינו, כמו בגרמניה הנאצית, שוררת מעין "בנאליות של רוע". אלא שבניגוד לחנה ארנדט, שהתיאוריה שלה התייחסה למחוללי השואה, המרמן מייחסת את הבנאליות של הרוע לאוכלוסייה הגרמנית הרחבה שאפשרה לעוולות להתרחש.

מעניין שהמרמן מתעלמת לחלוטין מהתייחסויות וממונחים גזעניים מובהקים המופיעים לכל אורך היומן, כגון התייחסות למבנה הגולגולת של הרוסים (שם, 57) או התבטאויות המשקפות לכל הפחות התנשאות של המחברת כלפי החיילים הסובייטים. במקום אחד היא משווה אותם לקופי שימפנזה (שם, 59), ובמקום אחר היא כותבת כי ידיעתה את השפה הרוסית מאפשרת לה לראותם באור אחר מרוב הגרמנים. בעוד הגרמנים

יכולים להתחפר עמוק יותר ולשכנע את עצמם שהם [הרוסים] לא בני אדם בכלל, אלא רק פראים, בהמות. אני לא יכולה. אני יודעת שהם בני אדם כמונו. אמנם, כך נראה לי, בדרגת התפתחות נמוכה יותר, בתור עם הם צעירים יותר, עדיין קרובים יותר לשורשים שלהם מאתנו (שם, 92).

כעיתונאית וככותבת ברייך השלישי וציטט בהרחבה התבטאויות נאציות ממאמריה בעלוני חזית העבודה הנאצית, חיל הים וגופים נאציים נוספים. המרמן בוחרת לדחות כ"הגזמה" את קביעתו של ביסקי כי הילרס היתה "תועמלנית קטנה של המשטר הנאצי". הילרס אמנם לא היתה חברה במפלגה הנאצית, אך המרמן מתארת אותה "כאישה שלא היתה חסידה מובהקת של הנאצים ואולי אף הסתייגה מהם בתוכה פנימה". עמדתה של המרמן מבוססת על גילויי הביקורת המופיעים בספר כלפי המשטר הנאצי, אך אלה הושמעו לכל המוקדם בחודש האחרון לקיומו. שינוי העמדות לאחר התבוסה אפיין לא רק "נאצים קטנים" כמו הילרס. באותה עת אפילו בכירי המשטר הנאצי שנשפטו בנירנברג, כגון הרמן גרינג ואלברט שֶפֶר, הוקיעו את פשעי המשטר שלהם היו שותפים וטענו כי לא ידעו דבר (ראו למשל גולדנסון 2006). כל עוד ההוצאה הגרמנית ואלמנתו של מארק, המחזיקה ברשימות המקוריות של הילרס, עומדות בסירובן לחשוף את הרשימות בפני הציבור, לא תוסר עננת החשד מעל הספר.

מה הביא את המרמן לפרסם בעברית ספר בעייתי כל כך? המרמן מוצאת ביומן איכויות אוניברסליות החורגות מתיעוד הסבל הגרמני או ממגמותיו הנסתרות. הילרס ניצבה בעיניה

במקום שרוב בני האדם עומדים בו בזמנים רעים מן הבחינה האנושית והפוליטית, היינו מן הצד, ולאמתו של דבר לא לגמרי מן הצד אלא באמצע: בלב הקונסנסוס. אנשים אלה – לא רשעים גמורים ולא צדיקים גמורים כי אם בעיקר סתגלנים וקונפורמיסטים – הם החומר שחברת

כי הסכסוך הישראלי-פלסטיני ייפתר ביוזמת שלום? הייתכן שהיא סבורה – אם נאמץ את האנלוגיה במלואה – שהכיבוש והדיכוי יוכרעו במלחמה, שבה יוכו המדכאים בידי קואליציה בינלאומית? הגזרה השווה הסמויה בין ישראל לגרמניה הנאצית מבטאת את רצונה של המרמץ לזעוק ולזעזע את הקורא הישראלי, יותר משהיא משקפת דמיון אובייקטיבי ב"מישור התהליכים והדפוסים האנושיים-חברתיים" בין שתי המדינות הללו.

לסיכום, ההיבט הבעייתי ביותר בעיסוק הספרותי בסבל הגרמני הוא האימוץ הבלתי ביקורתי של נקודת המבט הגרמנית מתקופת המשטר הנאצי, שלפיה גרמניה שוחרת השלום והחירות רק התגוננה מפני יריבותיה (ובראשן היהדות הבינלאומית), שביקשו לבתר את שטחה ולשעבד את עמה (האן 2005). רכיבים מנקודת מבט זו המשיכו להתקיים בתרבויות הזיכרון הרשמיות של המלחמה שגיבשו כל אחת מן המדינות הגרמניות בשנות החמישים, במציאות של המלחמה הקרה (מרגלית 2007). על פי השקפה זו, סבלם של הגרמנים במהלך המלחמה ועם סיומה אינו תולדה של תמיכתם ההמונית והנלהבת בהיטלר ובמדיניותו התוקפנית, אלא הוא תוצר של מסכת פשעים שביצעו בעלות הברית בעם של קורבנות תמימים, פשעים שמאז תום המלחמה גרמנים רבים חזרו והשוו אותם בהיקפם ובחומרתם לשואת יהודי אירופה (שם, 52–55).

ביבליוגרפיה

אשל, אמיר, 2005. "על המצפון האישי: פולמוס וולזר-בוביס ומקומו של הנאציזם בדימויה העצמי

המרמץ סבורה כי הילרס מלמדת אותנו באמצעות יומנה שני לקחים אוניברסליים נוספים: "בהומניזציה של אויב [הרוסים] שנעשתה בארצה [גרמניה] דה-הומניזציה גמורה: בני אדם [אזרחי האויב] הם לטוב ולרע..." (שם, 299), וכן התפכחות לגבי התנהלות הצבא הלאומי בחזית: "מעטים מאוד הם האנשים, בייחוד אזרחים של מדינות מפותחות, 'תרבותיות', המוכנים להאמין בזמן מלחמה ש'החיילים שלנו, הבעלים, הילדים'... עשו דברים שאין להשלים עמם" (שם, 300).

המרמץ מוצאת הקבלה מלאה בין התהליכים והדפוסים האנושיים והחברתיים העולים מן היומן, שהורתו בגרמניה הנאצית המתמוטטת, לבין מה שהיא מכנה "כאן ועכשיו" (שם, 294) – ונראה שהיא מתכוונת למציאות הישראלית בימינו. היא אינה רואה כל הבדל בין דיקטטורה לדמוקרטיה ("חברת ההמונים המודרנית, הדמוקרטית לכאורה", שם, 298) ובכך היא גוזרת גזרה שווה בין אזרחים שבחרו באופן דמוקרטי ומתוך התלהבות במשטר רודני רצחני, שאסר השמדה על קבוצת מיעוט שלא עשתה לו דבר וכן על רבים מאזרחי היריב האידיאולוגי הסובייטי, לבין אזרחיה של דמוקרטיה הנתונה במאבק לאומי אלים עם שכנותיה. מדבריה מבצבצת הפרשנות השמאלית הדוגמטית שרווחה גם בגרמניה בשנות השישים, שלפיה קפיטליזם=פשע. "בלעדיהם (הסתגלנים והקונפורמיסטים' הנזכרים לעיל), לא היו המלחמות והכיבושים והדיכוי יכולים להתקיים בה [בחברת ההמונים המודרנית] פרקי זמן ארוכים כל כך – עד שיחסי הכוחות, ולא התנגדות מבפנים, הם ששמים להם קץ" (שם). האם התייאשה המרמץ מלקוות

Süddeutsche Zeitung, 24.9.2003, p. 16, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2003-4-138>.

Frei, Norbert, 2005. "1945 und Wir: Wie aus Täter Opfer werden," *Blätter für deutsche und internationale Politik* 3: 356–364.

Grass, Günter (interview), 2006a. "Warum ich nach sechzig Jahren mein Schweigen breche," *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 12.8.2006.

—, 2006b. *Beim Häuten der Zwiebel*. Göttingen: Steidl.

Koenen, Gerd, 2001. *Das rote Jahrzehnt: Unsere kleine deutsche Kulturrevolution 1967–1997*.

Köln: Kiepenheuer und Witsch.

Peitsch, Helmut, 1989. "Autobiographical Writing as *Vergangenheitsbewältigung* (Mastering the Past)," *German History* 7: 56–57.

Schirmacher, Frank, 2006. "Eine zeitgeschichtliche Pointe," *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 12.8.2006.

Schlant, Ernestine, 1999. *The Language of Silence: West German Literature and the Holocaust*. New York and London: Routledge.

Schubert, Elke, 2001. *Süddeutsche Zeitung*, 19.3.2001.

Die Welt, 2003. "Grass: Kein Anlass für irgendwelche Denkmäler," *Die Welt*, 12.1.2003.

Welzer, Harald, 2004. "Schön unscharf: Über die Konjunktur der Familien und Generationsromane," *Literatur: Beilage zum Mittelweg* 36 (1): 53–64. ■

של הרפובליקה הפדראלית", זיכרון ושכחה: גרמניה והשואה, ערכו יפעת וייס וגלעד מרגלית, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, עמ' 319–357.

גואס, אלברכט, תשכ"ט. *מכוות האש: סיפור, ספריית הפועלים*, מרחביה.

גולדנסון, לאון, 2006. *נירנברג 1946: הראיונות הגנוזים עם פושעי המלחמה הנאצים*, תרגמה דפנה ברעם, כתר, ירושלים.

גראס, גינטר, תשל"ה. *תוף הפח: רומן*, תרגם חיים איזק, זמורה, ביתן, מודן, תל-אביב.

האן, אווה, והנס-הנינג האן, 2005. "העברת המיעוטים הגרמנים ממזרח אירופה לגרמניה במבט לאחור: על הפירושים החדשים של ה'גירוש' כ'טיהור אתני'", *דפים לחקר השואה י"ט*: 197–217.

האן, הנס-יואכים, 2005. "מ'הפסיון הגרמני אל 'עם הקורבנות הגרמני': שובו של הדגם הלאומני-אנטישמי בספרות הגרמנית", *דפים לחקר השואה י"ט*: 219–240.

זבאלד, וו"ג, 2002. *המהגרים*, תרגמה מיכל הלוי, כתר, ירושלים.

מרגלית, גלעד, 2007. *אשמה, סבל וזיכרון: גרמניה זוכרת את מתיה במלחמת העולם השנייה*, אוניברסיטת חיפה, חיפה.

Anonymous, 1955. *A Woman in Berlin*, intro. C.W. Ceram; trans. James Stern. London: Secker and Warburg.

Bartov, Omer, 2000. "Germany as Victim," *New German Critique* 80 (Spring–Summer): 29–40.

Bisky, Jens, 2003. "Wenn Jungen Weltgeschichte spielen, haben Mädchen stumme Rollen,"